

שירים שטותיים לילדים דתיים

ניתוח שלושה קטעים מתוך ספרו של אורי אורבך* *אסור להפוך תנין בשבת*

ציפי מזרחי

אורי אורבך כתב ספרי ילדים אחדים שזכו לפופולריות מיוחדת במגזר הדתי-לאומי, אך גם מעבר לו. ספרו *ילדה כמוני* שיצא לאור במסגרת הסדרה "ילד דתי" זכה בציון לשבח מטעם פרס זאב לספרות ילדים בשנת תש"ס. הספר *מתקן החלומות* עובד בידי אורי אורבך להצגת ילדים בכיכובו של יובל סמו. בצד ספרי הילדים הוציא אורבך גם ספרים המיועדים למבוגרים ובהם *סבא שלי היה רב* – *לקסיקון דתי-חילוני*, ועוד כמה פרסומים סאטיריים. אורבך היה העורך הראשי של ספריית בית אל. להלן, סקירה וניתוח של כמה משיריו, שעל פי הגדרת מחברם הם שירי-שטות (שירי נונסנס).

המיוחד בשירים אלו, לדעתי – מלבד העובדה שהם עוסקים בהווי החיים הדתי ומראים אותו מזווית מצחיקה והומוריסטית – הוא, שזו הפעם הראשונה שבה טקסט דתי-יהודי או ריטואל דתי-יהודי מטופל באופן שמעמיד אותו באור הומוריסטי, לעיתים עד כדי סאטירה, ולכן, יש בדבר אפילו פן נועז וחתרני.

ההומור שבו משתמש אורבך בספר זה הוא ייחודי ומגוון. מגוון, משום שהוא כולל כמה סוגים של הומור: הומור ורבלי, הומור של סיטואציה, הומור אסוציאטיבי וכן הומור הטרונגי, הפונה לכמה שכבות גיל. הומור זה ייחודי משום שהוא מכיל אלוזיות ושיבוצים מן המקורות, דבר המצריך מידע מקדים לגבי טקסטים מקראיים, הלכתיים, ובכלל לגבי אורח החיים

* אורי אורבך הוא עיתונאי, שדר רדיו וסופר ילדים. יליד 1960, בוגר הישיבה התיכונית נחלים וישיבת ההסדר בקריית שמונה, עיר שבה היה מורה בבית ספר יסודי שנים מספר. הקים וערך את שבועון הילדים הדתי *אותיות* (87) והיה עורכו בשש שנותיו הראשונות. במסגרת זו הקים גם את ירחון הילדים הקטנים יותר *סוכריית*.

של האדם שומר המצוות, ולמרות כל זאת, הקטעים אינם נשמעים מורכבים, מסובכים או חידתיים מדי לקוראם. לדעת המחבר, הומור זה יכול להצחיק גם קורא שאינו בעל אורח חיים דתי, כיוון שהספר כולל מילון מונחים ומושגים.

מכל מקום, אין ספק שהספר הזה מיוחד וראשוני מסוגו, בהיותו ספר הנונסנס הדתי הראשון.

מעשה בשלושה קניבלים

חֲרָשׁ שוּטָה וְקָטָן קְנִיבֵלִים
נִכְנְסוּ לְבֵית קָפָה.

הִזְמִינוּ טוֹרְקֵי קָטָן אוֹרְגִינְלֵי
וְכִמָּה מִינֵי מֵאֵפָה.

אָמַר הַשּׁוּטָה: "אֲנִי אֶשְׁתֶּה קָטָן"

אָמַר הַקָּטָן: "אֵת מִי תִשְׁתֶּה?"

עָנָה הַשּׁוּטָה: "לֹא אוֹתָךְ כְּמוֹבֵן,

בְּעֶצֶם אֶשְׁתֶּה לִּי תָה."

אָמַר הַקָּטָן: "גַּם אֲנִי שׁוֹתָה".

הִתְרַגַּז הַשּׁוּטָה: "נֹו, בְּאֵמֶת..."

עָנָה הַקָּטָן: "גַּם אֲנִי שׁוֹתָה תָה,

שׁוֹתָה בְּתִי"ו וְלֹא בְּתִי"ת."

הַחֲרָשׁ לָגַם מֵהַטּוֹרְקֵי הַקָּטָן

וְנָגַס בְּעוֹגָה (קֶשֶׁה כְּמוֹ קֶרֶשׁ),

וְהַשּׁוּטָה אָמַר: "אֲנִי מִבְּקֶשׁ

לֵאכּוֹל עוֹגִיָּה חֲרָשׁ חֲרָשׁ."

קִפֵּץ הַחֲרָשׁ וּבְרַח כְּמוֹ מֵאֵשׁ.

למה כל זה היה?
הוא שמע שהולכים לאכול תִּיְחָרֵשׁ,
ולא שמע תִּיְמִילָה עוגיה.

למדו להבדיל בין תורכים לטורקים
בין שוטים לשותים,
בין תועים לטועים,
ואחרי שלמדתם את זה, מתוקים,
לְמַדּוּ לְהַבְדִּיל בֵּין מְלָרַע לְמַלְעִיל,
ולא נטרידכם עוד בשאר דקדוקים.

בקטע שלפנינו יש שילוב בין הומור ורבלי והומור של סיטואציה, זהו
הומור הטרופי המיועד לכמה גילאים, גם לילדים וגם למבוגרים, וגם
הומור מצטבר.

מבחינת הסיטואציה יש כאן אפקט כדור השלג – האחד נופל ומפיל את
השני: מסופר על שלושה קניבלים שנכנסו לבית קפה כדי לבלוע טורקי קטן
– דהיינו, אדם טורקי קטן – אך כיוון שמדובר בחבורת קניבלים, וכיוון
שהשוטה לא הבין שהקטן שותה תה ולא שותה אותו, וכיוון שהחירש לא
שמע בדיוק את מה שאמר השוטה, נוצרה שרשרת אמירות שהתפתחה
למעשים, ממש ככדור שלג, כתוצאה מכפל המשמעות של אותן מילים.
וכתוצאה מזה נוצרה סיטואציה שכל החבורה התפזרה ברעש גדול
ובחיפזון.

מבחינה רבלית זהו קטע בעל משמעויות כפולות ומגוונות של לשון
ודקדוק. יש כאן משחק של מילים בעלות מצלול דומה מבחינה פונטית, אך
בעלות משמעות שונה:

שוטה-שותה,

תועה-טועה,

חֵרֶשׁ-חֵרֶשׁ, קטן – מבחינת פרשנות מילולית – תינוק,

קטן – קפה טורקי, קטן – כוס קפה שנשתה בכוסות קטנות.
יש גם מילים זהות שמשנות את משמעותן בהיגוי במלעיל ובהיגוי
במלרע:

חֶרֶשׁ-בשקט, חֶרֶשׁ – אדם שאינו יכול לשמוע – שלוקה בחוש השמע
שלו.

יש בקטע גם שימוש במילות רחוב או בסלנג –

ת'חרש-את החרש

ת'מילה-את המילה

מבחינת סוגי ההומור ביחס לקהל היעד, מדובר בהומור הטרוגני בעל
רבדים עמוקים מאוד: ראשית בשבירת האלוזיות שבו – וכאן מדובר
בדמויות המככבות בקטע: **חירש**, **שוטה וקטן** – אלו שלוש קטגוריות
של אנשים המופיעים בגמרא, שבשל מגבלותיהם הם פטורים מקיום
מצוות התורה: "חירש, שוטה וקטן אין מוציאין את הרבים ידי חובתן,
וזה הכלל – כל שאינו מחויב בדבר, אינו מוציא את הרבים ידי חובתן."¹
החירש אינו שומע ולכן אינו מסוגל גם לדבר, ומשום כך אינו יכול
להשתתף בקיום המצוות; **השוטה** – נמצא במצבים של חוסר שליטה –
והכוונה לאדם בעל פיגור עמוק או לחולה נפש בזמן התפרצות המחלה, גם
הוא אינו יכול לקחת חלק בקיום מעשי של מצוות; **וקטן** – במשמעות,
צעיר, שגם מבחינת ההבנה והתפיסה וגם מבחינת הגיל עדעען איננו במעמד
של מחויב במצוות.

שלושה אנשים אלה מוזכרים בגמרא כאנשים שאינם מצטרפים למניין
בתפילה, עדותם אינה קבילה בערכאה משפטית ולמעשה הם אינם שייכים
לקהילה כיוון שאינם חלק מטכסיה הפולחניים. ילדים קטנים כלל לא יבינו
במי המדובר, אלא ברובד הפשוט של המילה – חירש, שוטה-מפגר וקטן-
תינוק.

לדעתי, ההומור כאן הוא גם מידידי וגם מצטבר, משום שדי במחשבה
שאנשים אלו קניבלים כדי לעורר גיחוך, גם אצל ילד קטן. וכשקוראים את

¹ מסכת ראש השנה, פרק ג', משנה ח'.

הבית הראשון, בסיטואציה עצמה יש ממד מצחיק – בדמויות האלה שנכנסות לבית קפה ומזמינות טורקי קטן – אדם טורקי? או קפה טורקי? בהמשך, ככל שמתווספים הבתים וההתרחשויות, הסיטואציה הולכת ונעשית מצחיקה יותר ויש בה אפקט מצטבר.

הפונקציה של ההומור בקטע על פי הגישה הפסיכולוגית, החברתית והקוגניטיבית

לקטע הזה יש תפקיד פסיכולוגי הנגזר מהעיסוק בבדיחות או בהומור שמלגלים על חלשים. הדמויות: "חירש, שוטה וקטן קניבלים", מוגדרות כאן באופן מוצהר פעמיים:

בפעם הראשונה הן מוגדרות כ**חירש שוטה וקטן**, שזה למעשה קובץ של אנשים חלשים ומוגבלים בחברה. **החירש** הוא אדם המוגבל בשל נכות פיזית, **שוטה** הוא אדם מוגבל מנטלית ולחריגות כזו יש השלכה סטריאוטיפית קשה, ו**קטן** הוא תינוק שאינו מודע למעשיו ואינו מבחין בין טוב לרע. לנו כבני תרבות, לא נוח לצחוק מהחלשים שבינינו. גם מבחינה חינוכית זה ממש לא יאה לצחוק ממפגר או מבעל מום אחר כמו חירש. והנה, ההומור כאן ממש משתמש בחירשותו של החירש כדי להעצים את הצחוק בסיטואציה, כמו גם בטיפשותו של השוטה. הטבע האנושי על פי פרויד משתמש בצחוק זה על החלש והמוגבל כדי להעצים את ה'אני', האגו של הצוחק, וגם נותן תוך כדי כך פורקן ליצר התוקפנות.⁴

הלגיטימציה לצחוק על החלש באה עם ההגדרה השנייה של הקבוצה, הגדרה כוללת – **קניבלים**: הגדרה זו נותנת לנו למעשה את הלגיטימציה ל'רדת' עליהם, שהרי קניבלים הם אוכלי אדם, שהתנהותם נוגדת את הקודים החברתיים הבסיסיים שלנו ולפיכך, ההפרה הבוטה של חוקי ההתנהגות של החברה האנושית והפרת הטאבו החברתי-מוסרי בידיהם הופכת את הלגלוג עליהם למותר ואולי אף רצוי. הצירוף של **חירש, שוטה**

⁴ ז'ו אבנר, *הפסיכולוגיה של ההומור*, הוצאת יחדיו, תל-אביב 1981.

וקטן – המצביע על חולשה ומוגבלות, עם **קניבליזם** – המצביע על הפרת טאבו חברתי – יוצר בעצם אוקסימורון.

ברגסון מדבר על הממד החברתי של ההומור. הוא אומר כי ההומור קשור למנגנון שתפקידו לגרום לאדם להיות חלק מנורמה חברתית. הדמויות הללו חריגות מהנורמה החברתית בעצם מוגבלויותיהן ונכותן; אם נחמול על הדמויות החלשות הללו ולא נוכל ללעוג להן, לא יהיה כאן הומור. כיוון שגם ההומור שייך לחברה כקבוצה, והדמויות הללו בהיותן קניבליזם, מוציאות את עצמן מהחברה, ניתן לצחוק עליהן ללא מעורבות רגשית.⁷ בקטע ההומור הזה יש גם פן חינוכי-קוגניטיבי מוצהר, שהוא חלק בלתי נפרד מהטקסט:

”למדו להבדיל בין תורכים לטורקים
בין שוטים לשוטים,
בין תועים לטועים,
ואחרי שלמדתם את זה, מתוקים,
למדו להבדיל בין מלרע למלעיל,
ולא נטרידכם עוד בשאר דקדוקים.”

הילד ששומע את הקטע וצוחק, יודע כי הצחוק נובע ממשחק לשוני כלשהו שעליו ללמוד להבדיל בין מילותיו. וגם אם הוא לא בדיוק יודע מה ההבדל בין מלרע למלעיל, הוא מיד יברר זאת, שהרי הוא לא ירצה להיראות כמי שלא מבין מה מצחיק בקטע, כי אם כולם צוחקים, כנראה יש בזה משהו מצחיק.

על פי ברגסון, יש כאן כמה ביטויים של מצב קומי:
הקומי **שבצורה ובאופי**, המיוצג כאן בידי הדמויות בעלות המום, המוצגות באופן הסטריאוטיפי.

הקומי **שבמצב** מתבטא באפקט כדור השלג, בחוסר ההבנה של הדמויות את הנאמר, בדיספרופורציה בתגובות למצב.

⁷ ז'ו אבנר, *הפסיכולוגיה של ההומור*, הוצאת יחדיו, תל-אביב 1981.

הקומי **שבמילים** בא לידי ביטוי בשימוש במילים כפולות משמעות, ובמילים המשתנות בהתאם להקשרן.

על פי הגישה הקוגניטיבית של קסטלר, יש בקטע הזה חשיבה יצירתית הכוללת שימוש יצירתי נרחב במיומנויות משטחים שונים ומגוונים: בראש ובראשונה שימוש בלשון, המצריך הבנה וידע מוקדם של **השפה** על מנת שההומור יובן בשלמותו; יש שימוש בידע מקדים **בגמרא ובהלכה**, וכן בידע על **המעמד** שיש לדמויות האלה, ומנין בכלל הן באות יחד כחבורה השייכת לאותה הקטיגוריה.

על פי קסטלר, אדם חייב להבין ולדעת מדוע הוא צוחק ומה מצחיק אותו – האם זו השפה?

לגבי ההומור הוורבלי, על פי קסטלר אפשר להסביר לאדם מדוע יש כאן קטע מצחיק, אף על פי שלכאורה נדרש ממנו ידע מקדים לשם כך. גם לגבי האלוזיה – לגבי מעמדם ההלכתי של חירש, שוטה וקטן ניתן ללמד או לפחות לתת הסבר תוך כדי קריאת הקטע, אף על פי שכאן המצב מעט יותר מורכב, כי הדבר דורש הסבר מפורט יותר. בקטע הזה, ההדרכה המפורטת לילדים מה ללמוד וכיצד להבדיל בין מילים נותנת בידי הילדים כלים לשחק עם מילים, להשתעשע במלרע ובמלעיל, להשתעשע במילים בעלות כפל משמעות וליצור גם הם בדיחות וחידודי לשון היוצרים מצבים וסיטואציות מצחיקים.

גם פיאז'ה, בנסחו את השלבים בהתפתחות ההכרתית של הילד, קובע כי ילדים מרגישים הנאה הנובעת משליטה אינטלקטואלית. אם הילד הבין את החידה או את הבדיחה היחכמה ואחרים לא הבינו, הוא מרגיש עליונות, כי הוא הצליח באתגר האינטלקטואלי הזה.

חשוב לציין כי קהל היעד של הטקסט הזה הוא ילדים בעלי רקע דתי. הדבר מצוין גם בכותרת הספר: **שירים שטותיים לילדים דתיים**. ילדים מרקע שאינו דתי לא יבינו את המצבים ולא את ההומור, שבחלקו נובע מקיום מצוות וניהול אורח חיים דתי, ובחלקו מצריך ידע מקדים בטקסטים מהמקורות.

הקטע הזה, לדעתי, מיועד לילדים בוגרים, כלומר, ילדים בני 9-10, החיים בסביבה שבה אורח החיים הוא דתי. אלה הם לדעתי הנמען החיצוני של הקטע. משום שאצל ילדים בגיל צעיר יותר, הלקסיקון המילולי והחשיבה הלשונית עדיין אינם די מפותחים כדי ליצור או להבין את הקטע. לילדים בגילאי 9-10 עדיין אין ידע בגמרא או בהלכה המאפשר הבנה של האלוזיות, אך הם יכולים להבין את הסיטואציה. להבנת ההומור בקטע זה יש צורך גם בדרגה מסוימת של בשלות רגשית והתפתחות הכרתית. בשלב זה בהתפתחות, הילדים מזהים את הבדיחה עם החידה, ומי שאינו מבין את הבדיחה על כל משמעויותיה נחשב טיפש*.

הנמען הפנימי של הקטע הזה הוא בכלל המבוגר, לו יש הכלים והידע המוקדם גם מבחינה לשונית וגם מבחינה הלכתית, שיגרמו לקטע להצחיקו ולהיות רב רבדים ומשמעות.

צדיק מופלג

פירט אחד הפליג בין המצרים
מהדרדנלים לטיראן, מהבוספורוס לאחרים.
שלושה שבועות הוא לא התגלח,
תשעה ימים הוא לא התקלח,
לא אכל בשר,
לא כיבס בגדיו,
לא נטל ציפורניו,
לא התחתן
עם זו שאהב,
בסוף, כשעבר תשעה באב,
הוא יצא מבין המצרים
וחזר הביתה להורים.

* זיידמן ענת, *הומור*, ת"א 1994.

התגלח,
התקלח,
ובקרוב, מי ייתן,
יכבס את החולצה
וסוף סוף יתחתן.

הקטע מדבר על תקופה במעגל השנה היהודי – ימי בין המצרים, שהם שלושה שבועות שבין י"ז בתמוז לתשעה באב. במובן המילולי, מצר הוא מקום צר, ובמשמעות הנוספת זהו זמן של צרה. על פי המסורת היהודית, כל הצרות והאסונות של העם היהודי קרו בימי בין המצרים: חורבנם של שני בתי המקדש, גירוש ספרד, פרעות ת"ח-ת"ט ועוד אסונות רבים המפורטים בקינות לתשעה באב. על פי ההלכה היהודית יש מנהגים ודינים הנהוגים בשלושת השבועות – בהם איסור לגברים להתגלח, להתחתן, ובתשעה הימים האחרונים לתקופה – מראש חודש אב ועד לתשעה באב, נוספים איסורים גם לגברים וגם לנשים – איסור להתקלח, ליטול-לגזוז ציפורניים, ולכבס את הבגדים. מנהגים אלו הם מנהגי אבלות, ובאופן כללי קיימת הנחיה בהלכה כי "משנכנס אב ממעטים בשמחה" (על דרך ההיפוך – "משנכנס אדר מרבים בשמחה").

בחרתי דווקא בקטע הזה משום ההקצנה החריפה בין הנושא הפשוט והמילולי שבו הוא עוסק, שהוא נושא כאוב ומעיק מבחינה יהודית, ובין השימוש הדו-משמעי בו, היוצר הומור וסאטירה.

ההומור שבקטע הזה הוא הומור ורבלי, כאשר המפתח העיקרי להבנתו הוא דו-משמעותם של ביטויים לשוניים בו. לדוגמה, כבר כותרת הקטע, "צדיק מופלג", היא מטבע לשוני יהודי נפוץ המתאר צדיק גדול. המילה "מופלג" מקבלת משמעות כפולה, הן בצד של הצדיק הגדול והן מצד השורש הלשוני פל"ג מלשון הפלגה בספינה. גם המשמעות הכפולה של מצרים: בצד המילולי הפשוט מצר הינו מעבר צר בים בין שתי יבשות כדוגמת המצרים

המופיעים במסעות הפלגתו של הפירט, מצר הדרדנלים, מצר בוספורוס ומצרי טיראן. ולעומת זאת, המצרים – הצרות שהיו חלק מההיסטוריה של עם ישראל בימים אלו, שבהם נהוגים מנהגי אבלות.

יש בביטויים אלו גם מימוש מטאפורות: הוא הפליג בין המצרים וגם יצא מבין המצרים, זה גם מימוש הביטוי כפשוטו ובמשמעותו השנייה. למעשה, מי שלא מודע לעניין הלשוני כפול המשמעות, ספק אם יראה בקטע הזה משהו מצחיק. מאותה סיבה, זהו גם סוג של הומור הומוגני שנועד לאותו קורא, ואין בו משמעות נוספת לקורא ברמה גבוהה יותר או בעל מטען ידע נוסף.

הומור זה הוא גם מיידי: כבר בשם הכותרת של הקטע, ובשורות הראשונות שלו ניתן להבין את ההומור שבו, והוא אינו כולל בתוכו התפתחויות או הפתעות עד סופו.

הפונקציות של ההומור מבחינה פסיכולוגית, חברתית וקוגניטיבית:

הפונקציה של ההומור שבקטע הזה, על פי התיאוריה של פרויד, לפי הבנתי, היא קודם כל האפשרות החריגה ביותר הניתנת לקורא לצחוק על נושא שנחשב בחברה הדתית רציני ואפילו טראגי מאוד! היציאה נגד הסמכות, או נגד האוטוריטה הרבנית הכבודה בקטע מצחיק וחסר מעצורים היא, לעניות דעתי, סוג של יציאה נגד טאבו. מערכת החוקים – הציוויים ההלכתיים, הקובעים לאדם הדתי את אורח חייו, הנהגותיו ומעשיו במשך כל ימות השנה – נחשבת ליסוד בלתי ניתן לערעור. יש ביכולתו של קטע מסוג זה להוות אם לא ערעור, אז בוודאי בדיחה על החוקים שהחברה – במקרה זה, הדתית – שמה לעצמה כחוק בל יעבור, ומשום כך הוא מהווה, כלשונו של פרויד, שבירת סמכויות, כלומר, הצורך האנושי להשתחרר מהחוקים המרסנים והכובלים של הטאבו.

מבחינה חברתית, שורת הפעולות שהפירט נמנע מלעשות יש בכוחן לגרום לו להיות חריג בחברה. הוא אינו מתקלח ואינו מתגלח, אינו נוטל את ציפורניו ואינו מתחתן עם מי שאהב – וזה לא רק חרוז, זהו הציווי ההלכתי.

הכול מובן כאשר מדובר בציווי הלכתי, אך ברגע שמצמידים לרשימת הדברים את דמותו של הפירט – הדבר יוצר דימוי ויזואלי די מצחיק, למעשה – מצחין ומצחיק... הדימוי החיצוני הזה יוצר הומור על הטיפוס המוזר הזה, ואכן הוא הרי לא אדם מן היישוב – הוא אינו אלא פירט... לכן ניתן לצחוק עליו ובדרך לצחוק גם קצת עלינו, מקיימי המצוות הללו, המקפידים על קלה כעל חמורה. באופן זה אנו משתמשים בהומור כדרך התגוננות חברתית – אם אנו צוחקים על עצמנו, אחרים לא יצחקו מאיתנו*.

שיבוש המילים וכפל המשמעויות, ובנוסף לכך רשימת הפעולות בפן השלילי, יכולים להיות גם קטלוג קומי:

לא התגלח
לא התקלח,
לא אכל בשר,
לא כיבס את בגדיו,
לא נטל צפרניו,
לא התחתן עם זו שאהב...

הרשימה הזו שנראית כמו רשימת מכולת או רשימת ציוויי "לא" מעצימה את ההומור בקטע הזה, אף על פי שכל פרט ופרט בה הוא נכון. פן נוסף שיש לקטע הומור זה הוא העניין הקוגניטיבי. מבחינה חינוכית, זוהי דרך נעימה ושונה ללימוד הלכות אבלות בימי בין המצרים. ילד שיודע מהם הציוויים ההלכתיים, יצחק למשמע כפל המשמעות שבקטע, וילד שאינו יודע את כל ההלכות, יכול ללמוד אותן תוך כדי קריאה. לסיכום, קהל היעד שיוכל לצחוק מהקטע הזה הוא, לדעתי, ילדים בני 10-12. ילדים בגיל זה כבר מודעים לציוויים הלכתיים מסוג זה, כידע מוקדם, ויש להם אוצר המילים והיכולות הלשוניות שיעזרו להם להבין את המצחיק שבקטע מבחינה לשונית ולהבין, מה בעצם מצחיק אותם.

* זיו אבנר, פסיכולוגיה של ההומור, הוצאת יחדיו, תל-אביב, 1981.

תקיעה גדולה

ברליה נתקע בשופר
ראש השנה או-טו-טו בפתח –
והאיש תקוע כמו פיתה בפסח.

אמרו לו: "ברליה, ברליה, החוצה צא,"
אבל הוא הגיב: "לא רוצה!"
וחוץ מזה [הוא הוסיף מבפנים],
בשביל חרוז שורה לא משנים."

ניסו למשוך
התחילו לנשוך
פתחו בשכנועים
הציעו פיתויים
עברו לאיומים
חרמות וקונמים.
[אפילו דין רודף אחד הוציאו לפחות,
אבל היום אין לזה הוכחות.]

בסוף מישהו תקע בשופר
בלי דיבורים,
וברליה עף כמו טיל
ונחת שברים שברים.

על פי האמור בקטע הזה, הזמן הוא ימי ההכנה לראש השנה – החג שבו
אנו תוקעים בשופר. התקיעה הגדולה היא התקיעה המסיימת את סדרת
התקיעות בראש השנה. כשמה כן היא – תקיעה גדולה, ארוכה במיוחד,
יותר מאורכה של התקיעה הרגילה.

בקטע מוזכרים גם מושגים הקשורים ליום הכיפורים: חרמות וקונמים הם סוגים של שבועות שאותן אנו מזכירים בתפילת "כל נדרי".

זהו קטע שכולל גם הומור ורבלי גם הומור של סיטואציה:

ברליה תקוע בתוך השופר כמו פיתה בפסח, כלומר, אם נשווה באוזנינו ביטוי אחר נפוץ, הוא תקוע שם כמו משהו אחר... ובסופו של דבר, לאחר השתדלויות רבות הוא עף משם כמו טיל. הסיטואציה כשהיא לעצמה מצחיקה, ויש בה גם הומור של חבטה. נוסף לכך, יש כאן גם הומור ורבלי.

ראשית, בשמו של הגיבור – ברליה, משיר הילדים הידוע "ברליה, ברליה צא החוצה". ברליה הוא בעצם חילזון, וכמו בשיר הוא עדיין לא יוצא. לעניין הקטע הזה, עצם המחשבה על כך שבשופר תקוע חילזון הממאן לצאת היא מצחיקה, ויוצרת בדיחה מכל העניין הרציני של תקיעת השופר. גם מבחינה לשונית ישנם ביטויים מצחיקים – ברליה היה תקוע בשופר, ובסוף הוא הצליח להיחלץ אך ורק כי משהו סוף סוף תקע בשופר, כלומר השורש תק"ע הוא בעל משמעות כפולה. גם צמד המילים – שברים שברים – שכוונתו בפשטות שבור לשברים, ובהקשר של ראש השנה זהו סוג הקול היוצא מן השופר – שברים – סדרת צלילים שבורים ומקוטעים.

מבחינה מילולית, ברליה הוא שותף פעיל גם בכתיבת הקטע, כך על פי מילות השיר

חוץ מזה, הוא הוסיף מבפנים,

בשביל חרוז שורה לא משנים.

כלומר, מילות השיר הן "ברליה ברליה צא החוצה" ולא "החוצה צא" אף על פי שכאן שינה המשורר את הסדר כדי שזה יסתדר לו עם החרוז, ועל כך מוחה ברליה!

ויש גם שימוש בשפה שהיא סלנג כמו או-טו-טו = מיד.

ביטויים לשוניים אחרים מהווים אלוזיות – חרמות וקונמות, דין רודף (לדין רודף יש גם היבט פוליטי-אקטואלי בשנים האחרונות). כל אלה הם מושגים הדורשים מהקורא ידע מוקדם:

הביטויים לקוחים מתפילת "כל נדרי" הנאמרת בערב יום הכיפורים :
"כל נדרי, ואסרי ושבועי, וחרמי, וקונמי, וקינסי, וכינויי..." מכאן הקביעה
כי בקטע הזה ההומור הוא הטרוגני, משום שהילד שיקרא את הכתוב, אולי
לא יבין מה הם חרמות וקונמים, אך מתוך ההקשר הוא יבין כי זה עוד סוג
של שכנוע, כמו ברשימה –

ניסו למשוך
התחילו לנשוך,
פתחו בשכנועים,
עברו לאיומים...

לעומת זאת הוא יבין כי הסיטואציה המצחיקה שבה נמצא ברליה –
תקוע בשופר כמו פיתה בפסח מקבילה לנאמר (במילים אחרות) בביטוי
"כמו קוץ ב..." ; הומור מסוג זה עוקף צנזורה של שימוש לשון גס שכביכול
לא ראוי להשתמש בו, ועליו ארחיב בהמשך, בניתוח הפונקציה של ההומור
בקטע מבחינה רגשית, חברתית וקוגניטיבית.
המבוגר לעומת זאת, יבין גם את האלוזיות שבקטע וגם את כפל
המשמעות בביטויים הלשוניים.
הומור זה הוא הומור מיידני. למרות האפקט המצטבר של ביטויי
השכנוע, עדיין הסיטואציה נותרה בעינה – ברליה תקוע בשופר.

הפונקציות של ההומור בקטע מבחינה פסיכולוגית, חברתית וקוגניטיבית

מבחינת הגישה הפרוידיאנית, מה שקרה לברליה בעקבות עקשנותו הוא
תוצאה טרגית – הוא התפרק לרסיסים, והאדם כיצור בעל צורך לפרוק
יצרים של תוקפנות יכול למצוא בקטע פורקן לכך. העידון שעושה אורבך
בביטוי "תקוע כמו פיתה בפסח" נובע מהצורך להתאים את הכתוב לקהל
בעל ידע דתי שאינו מתפשר על נקיות הלשון, ובשל כך, הוא נותן את הביטוי
רק ברמז.

מן ההיבט החברתי, למעשה, כולנו צוחקים מאדם שלישי – ברליה, שכאן הוא גם שם של אדם – ברל=דוב. יש כאן ביטוי קומי לצורה: ברליה מתנהג בצורה אטומה, עקשנותו מגוחכת. עונשו של ברליה הוא, אם כך, גם ביטוי לענישה במונח החברתי וגם כלי חינוכי האומר בבירור – כך לא מתנהגים! ומי שנוהג כך, סופו לשלם את המחיר, במקרה זה לנחות שברים שברים, כשאנו פטורים מלרחם עליו או להרגיש אשמים על מה שקרה לו. מבחינה קוגניטיבית, כפי שהסברתי לעיל, הילד יוכל להבין מה בעצם מצחיק בקטע, ללא הסברים נלווים, וגם מעצם השילוב של ברליה שהוא מכיר מעולמו, עם עניין רציני כמו תקיעת השופר.

הקטע הזה, לדעתי, מיועד לילדים בני 8-12, וזאת משום שאת ההומור הבסיסי בו יכול להבין גם ילד בן 8, אם כי בשל האלוזיות שבו (לשדעתני, ניתן להבין את אותה סיטואציה ולצחוק ממנה גם בלעדיתהן), ילדים בוגרים יותר ומבוגרים ייהנו ממנו גם הם בשל הידע המקדים הנדרש לגביהן. באופן כללי ההומור כאן אינו מסובך, אינו מורכב ואינו בעל כמה רבדים. על פי אי שטאל, אפשר לראות התאמה בין גיל הילדים ובין סוגי הבדיחות וההומור שהם יצחקו ממנו. בגיל הצעיר יותר הילדים יצחקו מהומור בעל מבנים של אי התאמה, אבסורד, הפתעה, אפקט מצטבר וכדומה, לעומת הגיל הבוגר יותר, שבו יוכל הילד ליהנות ולצחוק מהומור מתוחכם יותר, בעל רבדים לשוניים מורכבים יותר, עם כפל משמעויות, הומור עם עוקץ אינטלקטואלי וכדומה.*

לסיכום, אפשר לומר כי היסוד המשותף לשלושת השירים שהבאתי כאן הוא, להגדרת המשורר, השימוש בנונסנס. אלו שירים שטותיים לילדים דתיים. השימוש בדו-משמעויות, בהפקעת מילים, דימויים, מקומות וחפצים מהקשרם היומיומי המקובל יוצר משחק בעל רבדים רבים שחלקם

* אי שטאל, "הבדלי גיל והבדלים תרבותיים בתפיסת הומור". בתוך: **מגמות** י"ח 1972.

מובן לילדים וחלקם למבוגרים.^{*} השירים יוצרים מפגש בין הקורא ובין מציאויות אבסורדיות ומשעשעות, שהן ספק רציניות וכבדות – מטבע עיסוקן בנושאים דתיים ורציניים, בחגים רציניים ובהשלכות הלכתיות שלהם – ספק מגוחכות – הן מוצגות באור שונה, מבודח ובלתי שגרתי. על ידי שילוב זה יש בכוחם של השירים, וכמובן של מחברם, להיות בבחינת פורצי דרך, חדשניים ואפילו חתרניים, משהו מסוג "הפרי האסור" שאנשים בחברה הדתית אינם אמורים כביכול לצחוק עליהם, אך יכולים בו-זמנית להגיב בצחוק מתגלגל ומשחרר למשמע השירים.

סיכום

קטעי הומור אלה, שאותם ניתחתי במאמר זה, נלקחו מתוך הספר **אסור להפוך תנין בשבת – שירים שטותיים לילדים דתיים** שנכתב בידי אורי אורבך, סופר ופובליציסט דתי, והם, בהגדרת המחבר – שירי שטות, אחת הקטגוריות של הומור. בקטעים אלו הצבעתי על כמה סוגי הומור, כמה רמות הומור, שימוש באלוזיות ובמשחקי לשון מעניינים, אך מעל לכל מצאתי את הספר כולו יוצא דופן בהיותו ספר הומור שנכתב במודע בעבור מגזר מצומצם וספציפי. הספר כתוב בפירוש בעבור מי שחי וגדל בתוך העולם הדתי, ולכן, הבנת ההומור כאן מצריכה ידע נרחב בהליכות חיים כמו גם בהלכות ומנהגים, בביטויים תלמודיים ובקטעי תפילה.

לאור כל האמור לעיל, על דבר אחד עלי לערער – רוב הקטעים בספר, לדעתי, אינם כפי שאומרת כותרתו, שירים **לילדים** דתיים. הומור מורכב ומגוון זה, המצריך ידע מוקדם, הבנה לשונית ובקיאיות בכמה מתחומי הדת, יובן בצורה ממצה ויצחיק כהלכה בשל כך, בעיקר את המבוגרים, ואולי גם ילדים בגיל בוגר – מגיל 10-11 ואילך, אף על פי שכדי להקל על הקורא שאינו בקיא במושגים הללו יש בסוף הספר מילון מושגים, שגם הוא

^{*} ברוך מירי, **סוגיות וסוגים בשירת ילדים**, אוניברסיטה משודרת, 1992.

מצחיק ומשעשע בפני עצמו. עם כל זאת יש בספר גם קטעים הומוריסטיים שיובנו גם לגילאי 6-8.

בפן נוסף של ניתוח, וזאת מתוך ראייה שלי כאדם החי במגזר הדתי ונוהג על פי אורחותיו, ראיתי גם חידוש מרענן ושובה לב בעצם התעוזה הממש חתרנית לייצר הומור על כל מה שנוגע לענייני דת, אם זה אנשים, הלכות, אורחות חיים וסיטואציות, או על כל דבר אחר הקשור באורח החיים הדתי. כיוון שאף על פי שהומור קיים בשפע בעולם היהודי, גם בין כותלי בית המדרש ובית הכנסת, מעולם לא יצא לאור הומור דתי תחת כותרת חתרנית כמו "שירי שטות", שהרי הדת היא מעין טאבו, היא דבר רציני מדי, שלא יאה לצחוק עליו. למרות זאת, ואולי דווקא בשל כך, מה שקרה לי (ולעוד רבים מהאנשים הדתיים שנתתי להם לקרוא את הקטעים) הוא שהרגשתי שיש איזו תחושה של שחרור מרנין בקריאתם, כמעט כמו שפרויד אומר על תפקיד ההומור נגד הממסד או האוטוריטה, כשהאדם חש שהוא יכול להתריס כנגדם, לחזק את האגו ועדיין להישאר בגדר הקונצנזוס החברתי. מן הבחינה הזאת, אני חושבת שאורי אורבך ממש פרץ דרך, ופתח ערוץ לביטוי הומוריסטי ייחודי בתוך המסגרת השמרנית והנוקשה של חיי הדת.

על פי ראיון קצר שערכתי עם הסופר אורי אורבך, הוא אכן מודה כי מטרתו היתה להצחיק באמצעות חומרים שעד כה לא השתמשו בהם לצורך זה, ואף על פי שהספר מתחזה לספר ילדים על ידי הניקוד והצבעוניות, זהו ספר שמיועד לדבריו גם לילדים בני 10-11 ולהוריהם. הוא מציין גם את השוני הקיים בהרגלי הקריאה במשפחה הדתית ובמשפחה שאינה דתית, ובאופן כללי הוא משתדל לפנות בספריו לקהל יעד רב-גילאי ומגוון ככל האפשר.

לסיכום אוכל לומר כי המסקנות המעניינות שלי מעבודה קטנה זו, מעבר לידע ולתובנות, היו בעלות ערך מוסף של צחוק והומור, וכל אלו עשו את העבודה מהנה שבעתיים.

ביבליוגרפיה

מסכת ראש השנה, פרק ג' משנה ח'.
זיו, אבנר. 1981. **הפסיכולוגיה של ההומור**. תל-אביב: יחדיו.
זיידמן, ענת. 1994. **הומור**. תל-אביב: פפירוס.
שטאל, אברהם. 1972. "הבדלי גיל והבדלים תרבותיים בתפיסת הומור"
בתוך: **מגמות י"ח**, 1972.
ברוך, מירי. 1992. **סוגיות וסוגים בשירת ילדים**. תל-אביב: האוניברסיטה
המשודרת.

רשימת ספרים מוערת

א. ספרי ילדים של אורי אורבך מסדרת "ילד דתי":

אולי בשבת יזרקו סוכריות, ספריית בית אל, בית אל, תשנ"ו.

נגלל ילד אחד, ספריית בית אל, בית אל, תשנ"ז.

ילדה כמוני, ספריית בית אל, בית אל, תשנ"ט.

באיזה שבט אתה, ספריית בית אל, בית אל, תשס"ד.

בסדרה זו תמונות מחייו של ילד דתי מנקודת מבטו המחויכת. הספרים (בסגנון **והילד הזה הוא אני** ליהודה אטלס) הם תיעוד הומוריסטי ראשון לחיי הילדים הדתיים וזכו להצלחה גדולה. הספר השלישי בסדרה הוא מנקודת מבט של ילדה, והרביעי מוקדש לחניך בני עקיבא. אייר: שי צירקה.

ב. ספרים נוספים:

מה שקרה או שלא למשה או ש..., ספריית בית אל, בית אל, תשנ"ג.

קטעים הומוריסטיים, לא בחרוזים, מחייו של ילד דתי. פורסם כסדרה בעיתון **אותיות**.

מתקן החלומות, דני ספרים, קרית גת, 1995.

אגדה על אלכס המתקן חלומות לכל הדורש ועל כל מה שחשוב באמת בחיים.

הצל של צלה, ספריית בית אל, בית אל, תשנ"ח .
ספר לפעוטות על הצל של ילדה בשם צילה, ומה קורה לו ולה מבוקר ועד לילה. אייר: נתן הלפרן.
הצלצול נועד למורים, ספריית בית אל, בית אל (חש"ד).
ספר מתנה למורה ולתלמיד על כל הקלישאות שמורים ומורות משמיעים לתלמידיהם. אייר: נתן הלפרן
אסור להפוך תנין בשבת – שירים שטותיים לילדים דתיים, ספריית בית אל, בית אל, תשס"ד.
ספר הנונסנס הראשון לילדים דתיים, ולא רק להם. שירים שטותיים בהחלט הקשורים ברובם לעולמו של שומר המצוות. אייר: שי צ'ירקה
מעבר להרי החדשות, ספריית בית אל, ירושלים, תשס"ה.
אגדה על ממלכה המכורה לחדשות ועל הדרך המוזרה שבה נתרפאה מהמחלה. סיפור אקטואלי המלווה בקטעי עיתונים. אייר: ניסים חזקיהו.
ילד רע ירושלים, מודן, תל אביב 1999.
ספר סאטירי לא רק לילדים על סוגים שונים של ילדים הגרים בירושלים. מלווה בציורי קומיקס של אורי פינק. הוצאת מודן.

הספרים: **מתקן החלומות, הצלצול נועד למורים, הצל של צלה, מעבר להרי החדשות, ילד רע ירושלים** אינם נוגעים בהווי החיים הדתיים, ומתאימים לכלל הילדים. כמה מהם השתתפו ב"מצעד הספרים" השנתי של בתי הספר היסודיים.

ג. ספרי אורי אורבך למבוגרים :

סבא שלי היה רב, לקסיקון דתי-חילוני, כתר, ירושלים 2002.
והיום עוטפים בזה דגים, אוסף נבואות שהתבדו, ספריית בית אל, בית אל תשנ"ב.

כבשה טרפה זאב – חוברת שהיא שיר-סיפור על המצב, עם חגי סגל, ספריית בית אל, בית אל תשנ"ד.